BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)

An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research

Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

हरित भांडवलशाही विरुद्ध पर्यावरणीय न्याय: शाश्वत विकासाच्या संकल्पनेचे चिकित्सक पुनर्मूल्यांकन

सिद्धार्थ रवींद्र रोटे

Email : sidrote31@gmail.com

गोषवारा

एकविसाव्या शतकात हवामान बदल, जैवविविधतेचा ऱ्हास, नैसर्गिक संसाधनांचे अतिशोषण, प्रदूषण आणि सामाजिक-आर्थिक विषमता या समस्या जागतिक विकासप्रक्रियेपुढील प्रमुख आव्हाने म्हणून उदयास आल्या आहेत. या पार्श्वभूमीवर शाश्वत विकास, हरित अर्थव्यवस्था आणि हरित भांडवलशाही या संकल्पनांना विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. हरित भांडवलशाहीच्या समर्थकांच्या मते, बाजारपेठ, तांत्रिक नवकल्पना, खासगी गुंतवणूक आणि नवीकरणीय ऊर्जेच्या माध्यमातून आर्थिक विकास आणि पर्यावरण संवर्धन यांचा समन्वय साधता येऊ शकतो. तथापि, या प्रारूपाच्या चिकित्सक अभ्यासातून असा प्रश्न उपस्थित होतो की, नफ्यावर आधारित विद्यमान आर्थिक व्यवस्था पर्यावरणीय संकटाची कारणे दूर करू शकते का, की ती पर्यावरण संरक्षणाच्या नावाखाली संसाधनांच्या व्यापारीकरणाला आणि सामाजिक विषमतेला नवीन स्वरूप देते प्रस्तुत संशोधन लेखाचा उद्देश हरित भांडवलशाही आणि पर्यावरणीय न्याय या दोन दृष्टिकोनांच्या तुलनात्मक व चिकित्सक विश्लेषणातून शाश्वत विकासाच्या संकल्पनेचे पुनर्मूल्यांकन करणे हा आहे. या अभ्यासात पर्यावरणीय राजकीय अर्थशास्त्र, पर्यावरणीय न्याय, विकासाचे राजकारण, संसाधनांचे वितरण, हवामान न्याय आणि न्याय्य ऊर्जा संक्रमण या संकल्पनांचा आधार घेतला आहे. संयुक्त राष्ट्र पर्यावरण कार्यक्रमाचे हरित अर्थव्यवस्थेविषयीचे अहवाल, आंतरराष्ट्रीय हवामान बदलविषयक मूल्यमापन आणि पर्यावरणीय राजकीय अर्थशास्त्रातील निवडक शैक्षणिक साहित्य यांच्या आधारे या विषयाचे विश्लेषण केले आहे.

या अभ्यासाचा प्रमुख युक्तिवाद असा आहे की, हरित तंत्रज्ञान, नवीकरणीय ऊर्जा आणि बाजाराधारित पर्यावरणीय धोरणे शाश्वत विकासासाठी उपयुक्त ठरू शकतात; मात्र त्यांची सामाजिक परिणामकारकता न्याय्य संसाधनवाटप, लोकसहभाग, सार्वजनिक उत्तरदायित्व आणि पर्यावरणीय हक्क यांच्या आधारे तपासणे आवश्यक आहे. आर्थिक वाढ आणि पर्यावरण संवर्धन यांचा समन्वय साधताना सामाजिक न्यायाला दुय्यम स्थान दिल्यास शाश्वत विकासाची संकल्पना अपूर्ण राहते. म्हणूनच शाश्वत विकासाचे मूल्यमापन केवळ आर्थिक वाढ किंवा कार्बन उत्सर्जनातील घट यांवर न करता मानवी प्रतिष्ठा, पर्यावरणीय समता, पिढ्यांमधील न्याय आणि लोकशाही सहभाग यांच्या आधारे केले पाहिजे.

बीजशब्द: हरित भांडवलशाही, पर्यावरणीय न्याय, शाश्वत विकास, पर्यावरणीय राजकीय अर्थशास्त्र, हवामान न्याय, हरित अर्थव्यवस्था, न्याय्य ऊर्जा संक्रमण.

प्रस्तावना

मानवी सभ्यतेच्या विकासामध्ये निसर्ग आणि अर्थव्यवस्था यांचे संबंध अत्यंत महत्त्वाचे राहिले आहेत. कृषिप्रधान समाजापासून औद्योगिक समाजापर्यंतच्या प्रवासात मानवाने नैसर्गिक संसाधनांचा वापर करून उत्पादनक्षमता, तंत्रज्ञान, व्यापार आणि जीवनमान यांमध्ये मोठी वाढ घडवून आणली. औद्योगिक क्रांतीनंतर आर्थिक विकासाचे प्रमुख मापदंड उत्पादनवाढ, औद्योगिकीकरण, बाजारपेठेचा विस्तार आणि सकल देशांतर्गत उत्पादनातील वाढ हे बनले. या प्रक्रियेमुळे अनेक

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

समाजांमध्ये भौतिक समृद्धी वाढली; परंतु त्याचबरोबर जीवाश्म इंधनावरील अवलंबित्व, जंगलांचा ऱ्हास, जलप्रदूषण, वायुप्रदूषण, जैवविविधतेतील घट आणि हवामान बदल यांसारख्या समस्या तीव्र झाल्या.

पर्यावरणीय संकटाचे स्वरूप केवळ नैसर्गिक किंवा वैज्ञानिक नाही. नैसर्गिक संसाधनांचा वापर कोण करतो, त्यांवर नियंत्रण कोणाचे असते, संसाधनांच्या वापरातून निर्माण होणारा नफा कोणाला मिळतो आणि त्यातून होणारे पर्यावरणीय नुकसान कोण सहन करतो, हे प्रश्न राजकीय आणि आर्थिक व्यवस्थेशी संबंधित आहेत. उदाहरणार्थ, एखाद्या औद्योगिक प्रकल्पामुळे मोठ्या प्रमाणात आर्थिक उत्पादन आणि रोजगार निर्माण होऊ शकतो; परंतु त्या प्रकल्पामुळे स्थानिक जलस्रोत दूषित होत असतील किंवा नागरिकांचे विस्थापन होत असेल, तर त्या विकासाचे मूल्यमापन केवळ आर्थिक लाभांच्या आधारे करता येणार नाही. याच पार्श्वभूमीवर शाश्वत विकासाची संकल्पना उदयास आली. शाश्वत विकास म्हणजे वर्तमान पिढीच्या गरजा पूर्ण करताना भावी पिढ्यांना त्यांच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेपासून वंचित न ठेवणारा विकास होय. या संकल्पनेमध्ये आर्थिक विकास, सामाजिक समता आणि पर्यावरणीय संरक्षण यांचा समन्वय अपेक्षित आहे. तथापि, प्रत्यक्ष विकास धोरणांमध्ये या तीन घटकांना समान महत्त्व दिले जातेच असे नाही. अनेकदा आर्थिक वाढ आणि गुंतवणुकीला प्राधान्य दिले जाते, तर पर्यावरणीय हानी आणि सामाजिक विषमता या दुय्यम समस्या म्हणून हाताळल्या जातात.

या विरोधाभासातून हरित भांडवलशाही आणि पर्यावरणीय न्याय यांच्यातील संघर्ष समजून घेण्याची आवश्यकता निर्माण होते. हरित भांडवलशाही आर्थिक व्यवस्थेचे मूलभूत स्वरूप कायम ठेवून तिचे पर्यावरणपूरक रूपांतर करण्याचा प्रयत्न करते. त्यामध्ये नवीकरणीय ऊर्जा, हरित वित्त, कार्बन बाजारपेठ, विद्युत वाहने, ऊर्जा कार्यक्षमता आणि पर्यावरणपूरक उत्पादनपद्धतींना महत्त्व दिले जाते. याउलट पर्यावरणीय न्यायाचा दृष्टिकोन पर्यावरणीय लाभ आणि हानी यांचे वितरण, निर्णयप्रक्रियेतील सहभाग, ऐतिहासिक विषमता आणि वंचित समुदायांच्या हक्कांचा विचार करतो. या दोन्ही दृष्टिकोनांमध्ये अपरिहार्यपणे पूर्ण विरोध आहे असे म्हणता येणार नाही. हरित तंत्रज्ञान आणि पर्यावरणपूरक गुंतवणूक सामाजिकदृष्ट्या न्याय्य धोरणांच्या साहाय्याने राबवता येऊ शकते. मात्र, बाजाराधारित विकास आपोआप सामाजिक न्याय निर्माण करेल, असे गृहीत धरणे समस्याप्रधान आहे. म्हणून प्रस्तुत संशोधनात हरित भांडवलशाहीच्या संभाव्यता आणि मर्यादा यांचा पर्यावरणीय न्यायाच्या कसोटीवर विचार करण्यात आला आहे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधन लेखासाठी वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक आणि चिकित्सक संशोधन पद्धतींचा वापर करण्यात आला आहे. हा दुय्यम स्रोतांवर आधारित संकल्पनात्मक अभ्यास आहे. पर्यावरणीय राजकीय अर्थशास्त्रावरील शैक्षणिक लेख, संयुक्त राष्ट्र पर्यावरण कार्यक्रमाचे अहवाल, आंतरराष्ट्रीय हवामान बदलविषयक मूल्यमापन आणि शाश्वत विकासाशी संबंधित साहित्य यांचा आधार घेण्यात आला आहे. या अभ्यासात विशेषतः हरित भांडवलशाहीच्या तात्त्विक गृहीतकांचा आणि पर्यावरणीय न्यायाच्या तत्त्वांचा तुलनात्मक विचार केला आहे. भारताच्या संदर्भातील चर्चा ही धोरणात्मक आणि संकल्पनात्मक स्वरूपाची आहे. कोणत्याही विशिष्ट राज्यातील किंवा जिल्ह्यातील नागरिकांच्या मुलाखती, सर्वेक्षण किंवा प्रत्यक्ष क्षेत्रीय निरीक्षणे या मसुद्यासाठी केलेली नाहीत. त्यामुळे भारताविषयीचे विवेचन स्वतंत्र क्षेत्रीय निष्कर्ष म्हणून न पाहता पुढील अनुभवाधारित संशोधनासाठी आधार म्हणून समजावे.

हरित भांडवलशाहीची संकल्पना

हरित भांडवलशाही म्हणजे भांडवलशाही आर्थिक व्यवस्थेतील उत्पादन, गुंतवणूक, बाजारपेठ, खासगी उद्योग आणि नफ्याच्या प्रेरणेला कायम ठेवून पर्यावरणीय हानी कमी करण्याचा प्रयत्न करणारे आर्थिक प्रारूप होय. या दृष्टिकोनानुसार पर्यावरणीय संकटावर मात करण्यासाठी विद्यमान आर्थिक व्यवस्थेचे संपूर्ण परिवर्तन करणे आवश्यक नाही; त्याऐवजी योग्य

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

तंत्रज्ञान, आर्थिक प्रोत्साहने, पर्यावरणीय नियम आणि बाजारपेठेतील सुधारणा यांच्या साहाय्याने आर्थिक विकास अधिक पर्यावरणपूरक बनवता येऊ शकतो. हरित भांडवलशाहीच्या अंतर्गत सौर आणि पवन ऊर्जा, विद्युत वाहने, हरित इमारती, ऊर्जा कार्यक्षमता, पुनर्वापर, हरित गुंतवणूक, कार्बन क्रेडिट आणि पर्यावरणीय नवकल्पना यांना महत्त्व दिले जाते. पर्यावरणीय समस्यांना नवीन तंत्रज्ञान आणि गुंतवणुकीच्या संधींमध्ये रूपांतरित करण्याची क्षमता या प्रारूपामध्ये असल्याचा दावा केला जातो. या दृष्टिकोनाचा एक महत्त्वाचा आधार म्हणजे पर्यावरणीय खर्च आर्थिक निर्णयांमध्ये समाविष्ट करणे. उदाहरणार्थ, प्रदूषणामुळे समाजावर होणाऱ्या आरोग्यविषयक आणि पर्यावरणीय परिणामांची किंमत उत्पादकांवर लादली, तर कंपन्यांना स्वच्छ तंत्रज्ञान वापरण्यास प्रोत्साहन मिळू शकते. त्याचप्रमाणे, नवीकरणीय ऊर्जेसाठी अनुदाने, संशोधनासाठी आर्थिक मदत आणि प्रदूषणकारी उत्पादनांवर नियमन यांचा वापर करून पर्यावरणपूरक उत्पादनपद्धतींना चालना देता येते. तथापि, हरित भांडवलशाहीचे स्वरूप एकसमान नाही. काही धोरणे सामाजिक संरक्षण, सार्वजनिक गुंतवणूक आणि कठोर पर्यावरणीय नियमन यांवर आधारित असतात, तर काही धोरणे प्रामुख्याने खासगी गुंतवणूक आणि स्वैच्छिक बाजारव्यवस्थेवर अवलंबून असतात. त्यामुळे हरित भांडवलशाहीचे मूल्यमापन करताना तिच्या नावापेक्षा तिची प्रत्यक्ष रचना, परिणाम आणि संस्थात्मक व्यवस्था तपासणे अधिक महत्त्वाचे ठरते.

पर्यावरणीय न्यायाची संकल्पना

पर्यावरणीय न्याय म्हणजे पर्यावरणीय लाभ, संसाधने, प्रदूषणाचा भार आणि पर्यावरणीय निर्णयप्रक्रियेतील अधिकार यांचे न्याय्य वितरण सुनिश्चित करण्याचा दृष्टिकोन होय. हा दृष्टिकोन असे मानतो की पर्यावरणीय समस्या सर्व नागरिकांवर समान परिणाम करत नाहीत. व्यक्तीचे आर्थिक स्थान, सामाजिक परिस्थिती, भौगोलिक निवास, व्यवसाय, संसाधनांवरील अवलंबित्व आणि राजकीय प्रतिनिधित्व यांनुसार पर्यावरणीय जोखीम आणि संरक्षणाच्या संधी बदलतात. पर्यावरणीय न्यायाची संकल्पना चार परस्परसंबंधित परिमाणांत समजून घेता येते.

वितरणात्मक न्याय - वितरणात्मक न्यायाचा संबंध पर्यावरणीय लाभ आणि हानी यांच्या वाटपाशी आहे. स्वच्छ हवा, सुरक्षित पाणी, आरोग्यदायी परिसर आणि पर्यावरणपूरक सार्वजनिक सेवा यांचा लाभ कोणाला मिळतो, तसेच प्रदूषण, कचरा, विस्थापन आणि हवामान बदलाचा भार कोण सहन करतो, हे या परिमाणात तपासले जाते. उदाहरणार्थ, एखाद्या उद्योगातून मिळणारा नफा व्यापक आर्थिक व्यवस्थेत वितरित होऊ शकतो; परंतु त्या उद्योगामुळे होणारे जलप्रदूषण स्थानिक समुदायांना सहन करावे लागू शकते. अशा परिस्थितीत आर्थिक लाभ आणि पर्यावरणीय खर्च यांच्यात असमतोल निर्माण होतो.

प्रक्रियात्मक न्याय - प्रक्रियात्मक न्याय म्हणजे पर्यावरणाशी संबंधित निर्णय घेताना प्रभावित नागरिकांना अर्थपूर्ण सहभागाची संधी मिळणे. पर्यावरणीय मंजुरी, जमीन संपादन, धरणे, खाणकाम, औद्योगिक प्रकल्प आणि नवीकरणीय ऊर्जा प्रकल्प यांसारख्या विषयांमध्ये माहितीची उपलब्धता, सार्वजनिक सुनावणी, तक्रार निवारण आणि निर्णयप्रक्रियेची पारदर्शकता महत्त्वाची असते. नागरिकांना केवळ निर्णयाची माहिती देणे आणि त्यांना निर्णयावर प्रभाव टाकण्याची वास्तविक संधी देणे यांत फरक आहे. न्याय्य पर्यावरणीय शासनासाठी दुसऱ्या प्रकारच्या सहभागाला महत्त्व दिले पाहिजे.

मान्यताविषयक न्याय - मान्यताविषयक न्यायाचा संबंध विविध समुदायांचे अनुभव, ज्ञान, संस्कृती, जीवनपद्धती आणि हक्क यांना योग्य मान्यता देण्याशी आहे. आदिवासी समुदाय, वनांवर अवलंबून असलेले नागरिक, पारंपरिक मासेमार आणि लहान शेतकरी यांच्याकडे स्थानिक पर्यावरणाविषयी महत्त्वपूर्ण ज्ञान असू शकते. विकासाचे निर्णय घेताना या ज्ञानाकडे दुर्लक्ष केल्यास केवळ आर्थिकच नव्हे, तर सांस्कृतिक आणि राजकीय अन्यायही होऊ शकतो.

आंतरपिढीय न्याय - आंतरपिढीय न्याय म्हणजे वर्तमान पिढीने नैसर्गिक संसाधनांचा वापर करताना भावी पिढ्यांच्या गरजा आणि अधिकारांचा विचार करणे. अल्पकालीन आर्थिक लाभासाठी जंगलांचा नाश, भूजलाचा अतिवापर किंवा प्रदूषणकारी

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

उत्पादनपद्धतींचा विस्तार केल्यास त्याचे परिणाम पुढील पिढ्यांना भोगावे लागू शकतात. या चारही परिमाणांमुळे पर्यावरणीय न्यायाची संकल्पना केवळ प्रदूषण कमी करण्यापुरती मर्यादित राहत नाही. ती सामाजिक समानता, मानवी प्रतिष्ठा, लोकशाही सहभाग आणि भावी पिढ्यांच्या हिताचे संरक्षण यांचा व्यापक विचार करते.

शाश्वत विकासाची संकल्पना आणि तिचे अंतर्विरोध

शाश्वत विकास ही संकल्पना आर्थिक विकास आणि पर्यावरण संरक्षण यांच्यातील समन्वय साधण्याच्या प्रयत्नातून विकसित झाली. ब्रुंटलँड आयोगाच्या *Our Common Future* या अहवालाने वर्तमान पिढीच्या गरजा पूर्ण करताना भावी पिढ्यांच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेला बाधा न आणणाऱ्या विकासावर भर दिला. या विचारामुळे विकासाच्या चर्चेमध्ये भावी पिढ्यांची जबाबदारी आणि नैसर्गिक संसाधनांच्या मर्यादा यांना महत्त्व प्राप्त झाले. २०१५ मध्ये संयुक्त राष्ट्रांनी स्वीकारलेल्या २०३० शाश्वत विकास अजेंडामध्ये गरिबी निर्मूलन, आरोग्य, शिक्षण, स्वच्छ पाणी, असमानता कमी करणे, जबाबदार उत्पादन व उपभोग आणि हवामान कृती यांसारख्या उद्दिष्टांचा समावेश आहे. यावरून शाश्वत विकास ही केवळ पर्यावरणीय संकल्पना नसून सामाजिक, आर्थिक आणि संस्थात्मक परिवर्तनाशी संबंधित व्यापक चौकट आहे. तथापि, या संकल्पनेसमोर काही मूलभूत अंतर्विरोध आहेत. पहिला अंतर्विरोध आर्थिक वाढ आणि पर्यावरणीय मर्यादा यांच्यात आहे. उत्पादन आणि उपभोग सतत वाढत राहिल्यास नैसर्गिक संसाधनांवरील दबाव वाढण्याची शक्यता असते. तांत्रिक कार्यक्षमतेमुळे प्रति-उत्पादन संसाधनांचा वापर कमी होऊ शकतो; मात्र एकूण उत्पादनात वेगाने वाढ झाल्यास एकूण संसाधनवापर किंवा पर्यावरणीय परिणाम अपेक्षेइतके कमी होतीलच असे नाही.

दुसरा अंतर्विरोध विकासाच्या लाभांच्या वितरणाशी संबंधित आहे. एखाद्या देशाचे राष्ट्रीय उत्पन्न वाढले, तरी त्याचा लाभ समाजातील सर्व घटकांपर्यंत समान प्रमाणात पोहोचेलच असे नाही. त्याचप्रमाणे, देशाची एकूण उत्सर्जन तीव्रता कमी झाली तरी स्थानिक पातळीवरील प्रदूषण, संसाधनांचे विस्थापन किंवा पर्यावरणीय जोखीम कायम राहू शकते. तिसरा अंतर्विरोध निर्णयप्रक्रियेशी संबंधित आहे. शाश्वत विकासाचे उद्दिष्ट निश्चित करताना कोणते पर्यावरणीय मूल्य महत्त्वाचे मानायचे, कोणत्या प्रकारच्या विकासाला प्राधान्य द्यायचे आणि पर्यावरणीय खर्च कोण उचलणार, याचे निर्णय राजकीय संस्थांद्वारे घेतले जातात. त्यामुळे शाश्वत विकासाचे यश केवळ तंत्रज्ञानावर नव्हे, तर सत्तासंबंध, सार्वजनिक धोरणे आणि सामाजिक संघर्षांवरही अवलंबून असते. म्हणूनच शाश्वत विकासाच्या संकल्पनेचे मूल्यमापन करताना तिच्या घोषणांपेक्षा अंमलबजावणीतील परिणाम, संसाधनवाटप आणि सामाजिक न्यायाच्या स्थितीचा विचार करणे आवश्यक आहे.

हरित भांडवलशाही आणि पर्यावरणीय न्याय यांच्यातील संघर्ष

हरित भांडवलशाही आणि पर्यावरणीय न्याय यांच्यातील संबंध समजून घेण्यासाठी त्यांची उद्दिष्टे, विकासाविषयीची गृहीतके आणि संसाधनांच्या वितरणाविषयीची भूमिका यांची तुलना करणे आवश्यक आहे. हरित भांडवलशाही प्रामुख्याने उत्पादनपद्धतींमध्ये सुधारणा, तांत्रिक नवकल्पना, गुंतवणूक आणि बाजाराधारित प्रोत्साहनांवर भर देते. पर्यावरणीय न्याय मात्र कोणाला लाभ होतो, कोणावर खर्च पडतो आणि निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेत कोणाला स्थान मिळते, हे प्रश्न केंद्रस्थानी ठेवतो. उदाहरणार्थ, सौर ऊर्जा प्रकल्पामुळे जीवाश्म इंधनावरील अवलंबित्व कमी होऊ शकते. तथापि, त्या प्रकल्पासाठी मोठ्या प्रमाणावर जमीन वापरली जात असल्यास स्थानिक शेती, चराई, जैवविविधता किंवा समुदायांच्या उपजीविकेवर परिणाम होऊ शकतो. अशा परिस्थितीत सौर ऊर्जेचे पर्यावरणीय फायदे आणि स्थानिक समुदायांवरील परिणाम यांचा एकत्रित विचार आवश्यक ठरतो.

याचप्रमाणे, विद्युत वाहनांमुळे वापराच्या टप्प्यावर होणारे स्थानिक उत्सर्जन कमी होऊ शकते; परंतु त्यांच्या बॅटरीसाठी आवश्यक खनिजांचे उत्खनन, उत्पादनासाठी लागणारी ऊर्जा आणि बॅटरींच्या विल्हेवाटीशी संबंधित पर्यावरणीय प्रश्नही

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

विचारात घ्यावे लागतात. त्यामुळे एखादे तंत्रज्ञान पर्यावरणपूरक आहे की नाही, हे ठरवताना त्याच्या संपूर्ण जीवनचक्राचा विचार आवश्यक आहे. हरित भांडवलशाहीच्या चिकित्सक अभ्यासात आणखी एक प्रश्न उपस्थित होतो: पर्यावरणीय संरक्षणाची जबाबदारी कोणाची? जर प्रदूषण करणाऱ्या उद्योगांना पर्यावरणीय खर्च न भरता उत्पादन सुरू ठेवण्याची मुभा असेल, तर त्यांचे खासगी नफे आणि सामाजिक नुकसान यांच्यातील अंतर वाढू शकते. याउलट कठोर पर्यावरणीय नियम, सार्वजनिक उत्तरदायित्व आणि नुकसानभरपाईची व्यवस्था असल्यास आर्थिक क्रियाकलाप अधिक जबाबदार बनू शकतात. त्यामुळे संघर्षाचा मुख्य मुद्दा तंत्रज्ञान आणि पर्यावरण संरक्षण यांच्यात नसून आर्थिक लाभांचे वितरण, पर्यावरणीय निर्णयांवरील नियंत्रण आणि सार्वजनिक हिताचे स्थान यांच्यात आहे.

हरित भांडवलशाहीची प्रमुख संभाव्यता

हरित भांडवलशाहीचे चिकित्सक मूल्यमापन करताना तिच्या मर्यादांबरोबरच तिच्या संभाव्य योगदानाचाही विचार करणे आवश्यक आहे. प्रथम, खासगी गुंतवणूक आणि तांत्रिक नवकल्पना पर्यावरणपूरक तंत्रज्ञानाच्या विकासाला चालना देऊ शकतात. सौर ऊर्जा, पवन ऊर्जा, ऊर्जा साठवणूक, विद्युत वाहने आणि औद्योगिक ऊर्जा कार्यक्षमता यांमुळे काही क्षेत्रांमध्ये जीवाश्म इंधनावरील अवलंबित्व कमी करण्याच्या संधी उपलब्ध होतात. दुसरे म्हणजे, योग्य आर्थिक प्रोत्साहनांमुळे पर्यावरणीयदृष्ट्या हानिकारक उत्पादनपद्धतींमध्ये बदल घडवता येऊ शकतात. प्रदूषणावर कर, स्वच्छ ऊर्जेसाठी सहाय्य, संशोधन-विकासासाठी निधी आणि संसाधन कार्यक्षमतेला प्रोत्साहन देणारी धोरणे यांमुळे उद्योगांना पर्यावरणपूरक पर्याय स्वीकारण्यासाठी प्रेरणा मिळू शकते. तिसरे म्हणजे, हरित उद्योग नवीन रोजगाराच्या संधी निर्माण करू शकतात. मात्र या रोजगारांची गुणवत्ता, वेतन, सुरक्षितता, कामगारांचे अधिकार आणि पारंपरिक उद्योगांमधून बाहेर पडणाऱ्या कामगारांचे पुनर्वसन यांकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे. चौथे म्हणजे, हरित अर्थव्यवस्थेची चौकट आर्थिक नियोजनामध्ये पर्यावरणीय खर्च आणि संसाधनांची मर्यादा विचारात घेण्यास मदत करू शकते. संयुक्त राष्ट्र पर्यावरण कार्यक्रमाने हरित अर्थव्यवस्थेला मानवी कल्याण आणि सामाजिक समता वाढवताना पर्यावरणीय जोखीम कमी करण्याच्या दृष्टिकोनातून मांडले आहे. तथापि, या संभाव्यता प्रत्यक्षात साकारण्यासाठी योग्य नियमन, पारदर्शकता, सामाजिक संरक्षण आणि दीर्घकालीन सार्वजनिक धोरणे आवश्यक आहेत. त्यामुळे हरित भांडवलशाहीला आपोआप पर्यावरणीय न्याय साधणारे प्रारूप मानण्याऐवजी तिच्या परिणामांचे चिकित्सक मूल्यमापन करणे आवश्यक आहे.

हरित भांडवलशाहीवरील प्रमुख टीका

नफा आणि पर्यावरणीय संरक्षण यांच्यातील तणाव - भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेमध्ये गुंतवणुकीचे निर्णय सामान्यतः अपेक्षित परतावा, खर्च आणि बाजारातील मागणी यांच्या आधारे घेतले जातात. पर्यावरणीय संरक्षणासाठी तात्काळ खर्च करावा लागत असेल, परंतु त्याचे दीर्घकालीन लाभ खासगी गुंतवणूकदारांना थेट मिळत नसतील, तर कंपन्यांना आवश्यक गुंतवणूक करण्यासाठी कमी प्रोत्साहन मिळू शकते. ग्रीनहॅम यांनी बाजाराधारित भांडवलशाहीच्या संदर्भात संसाधनांच्या किंमती, तांत्रिक नवकल्पना आणि उत्पन्नातील विषमता यांच्यातील संबंधांवर चर्चा केली आहे. त्यांच्या विश्लेषणानुसार बाजारपेठेतील प्रोत्साहने नेहमीच पर्यावरणीय संसाधनांची बचत किंवा गरीबांच्या मूलभूत गरजांची पूर्तता यांना प्राधान्य देतील असे नाही. यावरून सर्व खासगी उद्योग पर्यावरणविरोधी आहेत असा निष्कर्ष निघत नाही. मात्र, सार्वजनिक हित आणि खासगी नफा यांच्यात विसंगती निर्माण होऊ शकते, तेव्हा नियमन आणि उत्तरदायित्व आवश्यक ठरते.

पर्यावरणाचे व्यापारीकरण - हरित भांडवलशाहीमध्ये कार्बन उत्सर्जन, वनसंपदा, जैवविविधता आणि नैसर्गिक संसाधनांना आर्थिक मूल्य देण्याचा प्रयत्न केला जातो. काही परिस्थितींमध्ये आर्थिक मूल्यांकनामुळे पर्यावरणीय संरक्षणासाठी निधी उपलब्ध होऊ शकतो. परंतु निसर्गाचे मूल्य केवळ बाजारभावात मोजल्यास त्याचे सांस्कृतिक, सामाजिक, नैतिक आणि पर्यावरणीय महत्त्व दुर्लक्षित होण्याचा धोका असतो. उदाहरणार्थ, एखाद्या जंगलाचे मूल्य केवळ लाकूड, कार्बन शोषण किंवा

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

व्यावसायिक उत्पादनाच्या आधारे ठरवता येणार नाही. ते जंगल स्थानिक समुदायांच्या उपजीविकेशी, जैवविविधतेशी, जलचक्राशी आणि सांस्कृतिक जीवनाशी संबंधित असू शकते. त्यामुळे पर्यावरणीय मूल्यांकनात आर्थिक निकषांचा वापर केला तरी तेच एकमेव निकष असू नयेत.

हरित प्रतिमानिर्मिती आणि ग्रीनवॉशिंग - ग्रीनवॉशिंग म्हणजे एखाद्या कंपनीने, संस्थेने किंवा उत्पादनाने प्रत्यक्ष पर्यावरणीय कामगिरीपेक्षा अधिक पर्यावरणपूरक असल्याची प्रतिमा निर्माण करणे. उदाहरणार्थ, एखादी कंपनी मर्यादित हरित उपक्रमांची जाहिरात करत असताना तिच्या एकूण उत्पादनपद्धतींमुळे मोठे पर्यावरणीय नुकसान होत असेल, तर तिच्या दाव्यांची स्वतंत्र तपासणी आवश्यक ठरते. अशा परिस्थितीत पर्यावरणीय दावे मोजता येण्याजोगे, पडताळता येण्याजोगे आणि पारदर्शक असणे आवश्यक आहे. स्वतंत्र लेखापरीक्षण, उत्सर्जन अहवाल, उत्पादनाच्या जीवनचक्राचे मूल्यमापन आणि ग्राहक संरक्षण यांचा वापर करून दिशाभूल करणाऱ्या दाव्यांवर नियंत्रण ठेवता येऊ शकते.

संसाधनांचे असमान वितरण - हरित तंत्रज्ञानाच्या निर्मितीसाठी आवश्यक जमीन, खनिजे, पाणी आणि ऊर्जा यांचा वापर समाजातील विविध घटकांवर असमान परिणाम करू शकतो. जागतिक हरित ऊर्जा संक्रमणासाठी आवश्यक खनिजांच्या उत्खननातून काही भागांना आर्थिक लाभ मिळू शकतात, तर उत्खनन क्षेत्रातील समुदायांना पर्यावरणीय आणि सामाजिक खर्च सहन करावा लागू शकतो. रिओफ्रँकोस यांच्या हरित भांडवलशाहीवरील अभ्यासातून हरित तंत्रज्ञानासाठी आवश्यक संसाधनांच्या उत्खननामुळे निर्माण होणाऱ्या पर्यावरणीय आणि सामाजिक तणावांकडे लक्ष वेधले जाते. हरित संक्रमणाचे उद्दिष्ट पर्यावरणीय संकट कमी करणे असले, तरी त्याची अंमलबजावणी जुन्या संसाधनाधारित शोषणपद्धतींची पुनरावृत्ती करत नाही ना, हे तपासणे आवश्यक आहे.

आर्थिक वाढीच्या मर्यादा - हरित भांडवलशाहीमध्ये अनेकदा तांत्रिक कार्यक्षमता आणि स्वच्छ उत्पादनाच्या माध्यमातून आर्थिक वाढ सुरू ठेवण्यावर भर दिला जातो. परंतु संसाधनवापरातील कार्यक्षमता वाढली म्हणजे एकूण पर्यावरणीय दबाव नेहमीच कमी होईल असे नाही. उत्पादन आणि उपभोग वेगाने वाढल्यास कार्यक्षमतेमुळे झालेली बचत काही प्रमाणात किंवा पूर्णपणे निष्प्रभ होऊ शकते. म्हणूनच शाश्वत विकासाच्या धोरणांमध्ये स्वच्छ तंत्रज्ञानासोबतच ऊर्जा मागणी, उपभोगाचे स्वरूप, उत्पादनाची गरज, दुरुस्ती, पुनर्वापर आणि संसाधनांच्या वापराचे दीर्घकालीन नियोजन यांचाही विचार करावा लागतो.

पर्यावरणीय न्यायाच्या दृष्टिकोनातून हरित विकासाचे पुनर्मूल्यांकन

पर्यावरणीय न्यायाचा दृष्टिकोन हरित विकासाच्या मूल्यांकनासाठी व्यापक चौकट उपलब्ध करून देतो. त्यानुसार कोणताही प्रकल्प पर्यावरणपूरक असल्याचा दावा करतो म्हणून तो आपोआप न्याय्य ठरत नाही. त्याच्या पर्यावरणीय परिणामांबरोबरच सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय परिणामांचाही विचार आवश्यक आहे. पहिली कसोटी म्हणजे वितरणात्मक न्याय. प्रकल्पातून निर्माण होणारे आर्थिक लाभ, रोजगार, ऊर्जा आणि सार्वजनिक सुविधा यांचा लाभ कोणाला मिळतो, तसेच जमीन, पाणी, प्रदूषण आणि उपजीविकेच्या स्वरूपात होणारा खर्च कोण सहन करतो, हे तपासले पाहिजे. दुसरी कसोटी म्हणजे प्रक्रियात्मक न्याय. प्रकल्पामुळे प्रभावित होणाऱ्या लोकांना वेळेवर माहिती मिळाली का, त्यांच्या शंका आणि आक्षेप विचारात घेतले गेले का, निर्णयप्रक्रिया पारदर्शक होती का आणि तक्रारींचे निवारण करण्याची प्रभावी व्यवस्था होती का, हे पाहणे आवश्यक आहे. तिसरी कसोटी म्हणजे मान्यताविषयक न्याय. स्थानिक समुदायांच्या ज्ञानाला, सांस्कृतिक संबंधांना आणि संसाधनांवरील पारंपरिक हक्कांना योग्य महत्त्व दिले गेले का, हे तपासले पाहिजे. चौथी कसोटी म्हणजे आंतरपिढीय न्याय. प्रकल्पाचे दीर्घकालीन पर्यावरणीय परिणाम, कचऱ्याची विल्हेवाट, जलस्रोतांवरील परिणाम आणि भावी पिढ्यांच्या संसाधनांवरील हक्क विचारात घेतले गेले का, हे महत्त्वाचे ठरते. या चारही कसोट्यांमुळे पर्यावरणीय न्याय हा हरित विकासाचा केवळ पूरक घटक राहत नाही, तर विकासाची दिशा आणि वैधता तपासण्याचा मूलभूत निकष बनतो.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

शाश्वत विकासाच्या संकल्पनेचे चिकित्सक पुनर्मूल्यांकन

शाश्वत विकासाचे चिकित्सक पुनर्मूल्यांकन करताना तीन मूलभूत प्रश्न विचारात घ्यावे लागतात: विकास कशासाठी, कोणासाठी आणि कोणत्या किंमतीवर? पहिला प्रश्न विकासाच्या उद्दिष्टांशी संबंधित आहे. विकास म्हणजे केवळ उत्पादन, उत्पन्न आणि उपभोग यांची वाढ नव्हे. आरोग्य, शिक्षण, स्वच्छ पर्यावरण, सुरक्षित पाणी, मानवी प्रतिष्ठा आणि सामाजिक सहभाग यांचाही विकासाच्या संकल्पनेत समावेश झाला पाहिजे. दुसरा प्रश्न विकासाच्या लाभार्थ्यांशी संबंधित आहे. विकासाच्या धोरणांमुळे कोणत्या सामाजिक गटांना संधी उपलब्ध होतात आणि कोणते गट वंचित राहतात, हे तपासले पाहिजे. राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढ किंवा स्वच्छ ऊर्जेची एकूण क्षमता वाढणे हे महत्त्वाचे निर्देशक असले, तरी त्यावरून सर्व नागरिकांच्या जीवनमानात सुधारणा झाली आहे असे आपोआप म्हणता येत नाही. तिसरा प्रश्न विकासाच्या पर्यावरणीय आणि सामाजिक खर्चाशी संबंधित आहे. अल्पकालीन आर्थिक लाभांसाठी दीर्घकालीन पर्यावरणीय हानी स्वीकारली जात असेल, तर अशा विकासाच्या शाश्वततेवर प्रश्न उपस्थित होतो. त्याचप्रमाणे, पर्यावरण संरक्षणाच्या नावाखाली गरीब आणि वंचित समुदायांच्या उपजीविकेवर अन्यायकारक बंधने घातली जात असतील, तर त्या धोरणांची सामाजिक न्यायाच्या कसोटीवर तपासणी करणे आवश्यक आहे. या पुनर्मूल्यांकनातून शाश्वत विकासासाठी पुढील तत्त्वे महत्त्वाची ठरतात.

पर्यावरणीय मर्यादांचा आदर: नैसर्गिक संसाधनांचा वापर दीर्घकालीन पर्यावरणीय संतुलन लक्षात घेऊन केला पाहिजे. वितरणात्मक समता: पर्यावरणीय लाभ आणि खर्च यांचे वितरण न्याय्य असावे. लोकशाही सहभाग: प्रभावित नागरिकांना निर्णयप्रक्रियेत अर्थपूर्ण सहभाग मिळावा. सामाजिक संरक्षण: हरित संक्रमणामुळे प्रभावित होणाऱ्या कामगारांना आणि समुदायांना आवश्यक सहाय्य मिळावे. उत्तरदायित्व: सार्वजनिक आणि खासगी संस्थांच्या पर्यावरणीय दाव्यांची पडताळणी करता आली पाहिजे. आंतरपिढीय जबाबदारी: वर्तमानातील विकासामुळे भावी पिढ्यांच्या जीवनमानावर अन्यायकारक परिणाम होऊ नयेत. या तत्त्वांच्या आधारे शाश्वत विकासाला केवळ आर्थिक व्यवस्थेचे हरित रूपांतर न मानता समाज, अर्थव्यवस्था आणि पर्यावरण यांच्यातील संबंधांचे न्याय्य पुनर्संघटन म्हणून समजता येते.

पर्यावरणीय न्यायाधिष्ठित शाश्वत विकासासाठी धोरणात्मक उपाय

हरित भांडवलशाहीच्या संभाव्यता वापरताना तिच्या मर्यादा कमी करण्यासाठी आणि पर्यावरणीय न्यायाला प्राधान्य देण्यासाठी पुढील उपाय महत्त्वाचे ठरतात.

मजबूत पर्यावरणीय नियमन - पर्यावरणीय मानके, प्रदूषण नियंत्रण, पर्यावरणीय प्रभाव मूल्यांकन आणि कायद्यांची प्रभावी अंमलबजावणी आवश्यक आहे. खासगी उद्योगांकडून पर्यावरणीय जबाबदारीची अपेक्षा करताना स्वैच्छिक आश्वासनांवर पूर्णपणे अवलंबून राहता कामा नये. स्वतंत्र निरीक्षण आणि उल्लंघनांसाठी प्रभावी कारवाई यांची व्यवस्था असावी.

पारदर्शक पर्यावरणीय माहिती - प्रकल्पांचे पर्यावरणीय परिणाम, उत्सर्जन, पाण्याचा वापर, संसाधनवापर आणि नुकसानभरपाई यांविषयी माहिती नागरिकांना उपलब्ध असावी. माहिती समजण्यास सोपी आणि वेळेवर उपलब्ध असल्यास नागरिकांना निर्णयप्रक्रियेत अधिक प्रभावी सहभाग घेता येतो.

प्रभावित समुदायांचा सहभाग - पर्यावरणीय निर्णयांमध्ये स्थानिक समुदायांना केवळ औपचारिक मान्यता देण्याऐवजी त्यांच्या अनुभवांचा आणि गरजांचा विचार केला पाहिजे. स्थानिक समुदायांचे अधिकार, उपजीविका आणि सांस्कृतिक संबंध यांचा आदर करणारी नियोजनप्रक्रिया आवश्यक आहे.

न्याय्य लाभवाटप - हरित ऊर्जा आणि नैसर्गिक संसाधनांशी संबंधित प्रकल्पांमधून निर्माण होणाऱ्या लाभांचा काही भाग स्थानिक विकास, कौशल्यविकास, पायाभूत सुविधा आणि प्रभावित समुदायांच्या कल्याणासाठी वापरण्याच्या व्यवस्था

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

विकसित करता येतात. मात्र अशा लाभवाटपामुळे पर्यावरणीय हानी किंवा अधिकारांचे उल्लंघन आपोआप न्याय्य ठरत नाही; त्यामुळे लाभवाटपाबरोबरच मूलभूत हक्कांचे संरक्षण आवश्यक आहे.

न्याय्य संक्रमणासाठी सामाजिक सुरक्षा - ऊर्जा संक्रमणामुळे प्रभावित होणाऱ्या कामगारांसाठी पुनर्प्रशिक्षण, पर्यायी रोजगार, सामाजिक सुरक्षा आणि स्थानिक आर्थिक पुनर्रचना यांना धोरणात्मक प्राधान्य दिले पाहिजे. हरित रोजगार निर्माण करताना कामगारांचे अधिकार आणि रोजगाराची गुणवत्ता यांचाही विचार केला पाहिजे.

सार्वजनिक गुंतवणूक आणि संशोधन - स्वच्छ ऊर्जा, सार्वजनिक वाहतूक, ऊर्जा कार्यक्षमता, कचरा व्यवस्थापन, जलसंधारण आणि पर्यावरणीय पुनर्स्थापना यांसाठी सार्वजनिक गुंतवणूक आवश्यक आहे. केवळ नफ्याच्या शक्यतेवर आधारित खासगी गुंतवणुकीवर अवलंबून राहिल्यास सामाजिकदृष्ट्या आवश्यक पण कमी नफ्याचे क्षेत्र दुर्लक्षित होऊ शकते.

शाश्वत उपभोग आणि परिपत्र अर्थव्यवस्था - उत्पादन आणि उपभोगातील संसाधनांचा वापर कमी करणे, वस्तूंची दुरुस्ती, पुनर्वापर, पुनर्चक्रण आणि कचरा निर्मिती कमी करणे यांना प्रोत्साहन दिले पाहिजे. मात्र परिपत्र अर्थव्यवस्थेच्या धोरणांमध्येही कचरा संकलन आणि पुनर्चक्रण क्षेत्रातील कामगारांचे आरोग्य, सुरक्षितता आणि सामाजिक संरक्षण यांचा विचार आवश्यक आहे.

पर्यावरणीय न्यायाचे मोजमाप - शाश्वत विकासाचे मूल्यांकन करताना आर्थिक वाढ आणि कार्बन उत्सर्जनाबरोबरच स्वच्छ पाण्याची उपलब्धता, प्रदूषणाचा स्थानिक भार, रोजगाराची गुणवत्ता, विस्थापन, लोकसहभाग, तक्रार निवारण आणि सामाजिक गटांनुसार लाभांचे वितरण यांसारखे निर्देशक वापरले पाहिजेत. या उपायांमुळे पर्यावरणीय धोरणे अधिक पारदर्शक, उत्तरदायी आणि सामाजिकदृष्ट्या समावेशक बनू शकतात.

निष्कर्ष

हरित भांडवलशाही विरुद्ध पर्यावरणीय न्याय हा विषय आधुनिक विकासाच्या प्रारूपातील मूलभूत अंतर्विरोध स्पष्ट करतो. एका बाजूला हरित भांडवलशाही आर्थिक वाढ, तांत्रिक नवकल्पना, खासगी गुंतवणूक आणि बाजारपेठेच्या माध्यमातून पर्यावरणीय संकटावर उपाय शोधण्याचा प्रयत्न करते; तर दुसऱ्या बाजूला पर्यावरणीय न्याय पर्यावरणीय लाभ आणि हानी यांचे वितरण, निर्णयप्रक्रियेतील सहभाग, वंचित समुदायांचे हक्क आणि भावी पिढ्यांच्या हितांचे संरक्षण यांना प्राधान्य देतो. या अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की हरित तंत्रज्ञान आणि बाजाराधारित धोरणे शाश्वत विकासासाठी उपयुक्त ठरू शकतात; मात्र त्यांना आपोआप सामाजिक न्याय साधणारे उपाय मानता येत नाही. आर्थिक विकासातून निर्माण होणारे लाभ समाजातील काही घटकांकडे केंद्रित होत असतील आणि पर्यावरणीय खर्च दुर्बल समुदायांवर पडत असेल, तर हरित विकासाच्या संकल्पनेचे पुनर्मूल्यांकन करणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे, केवळ उत्सर्जन कमी करण्यावर भर देऊन जमीन, पाणी, जैवविविधता, कामगारांचे हक्क आणि स्थानिक लोकशाही यांकडे दुर्लक्ष केल्यास शाश्वत विकास अपूर्ण राहतो.

भारताच्या संदर्भात स्वच्छ ऊर्जा, पर्यावरणपूरक उद्योग आणि हरित गुंतवणूक यांना प्रोत्साहन देताना न्याय्य लाभवाटप, पर्यावरणीय नियमन, लोकसहभाग आणि सामाजिक संरक्षण यांना समान महत्त्व दिले पाहिजे. विकासाच्या निर्णयांमध्ये राज्य, बाजारपेठ आणि नागरी समाज यांच्यातील संबंध सार्वजनिक हिताच्या आधारे पुनर्रचित करणे आवश्यक आहे. अखेरीस, शाश्वत विकासाचे यश केवळ अर्थव्यवस्था किती वाढते किंवा किती स्वच्छ तंत्रज्ञान स्वीकारले जाते यावर ठरत नाही. त्या विकासामुळे मानवी जीवनमानात किती सुधारणा होते, पर्यावरणीय संसाधनांचे संरक्षण कितपत होते, सामाजिक विषमता कमी होते का आणि निर्णयप्रक्रियेत नागरिकांना किती अधिकार मिळतात, यावरही ते अवलंबून असते. म्हणूनच पर्यावरणीय न्यायाशिवाय हरित विकास अपूर्ण आहे आणि सामाजिक समतेशिवाय शाश्वत विकासाची संकल्पना अर्थपूर्ण ठरू शकत नाही.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

शाश्वत विकासाचे चिकित्सक पुनर्मूल्यांकन करताना पर्यावरणीय संरक्षण, सामाजिक न्याय आणि लोकशाही उत्तरदायित्व यांना विकासाच्या केंद्रस्थानी ठेवणे ही काळाची गरज आहे.

संदर्भसूची

1) Ewing, Jeffrey A. "Hollow Ecology: Ecological Modernization Theory and the Death of Nature." *Journal of World-Systems Research*, vol. 23, no. 1, 2017.
2) Greenhalgh, Christine. "Why Does Market Capitalism Fail to Deliver a Sustainable Environment and Greater Equality of Incomes?" *Cambridge Journal of Economics*, vol. 29, no. 6, 2005, pp. 1091–1109.
3) Intergovernmental Panel on Climate Change. *Climate Change 2023: Synthesis Report*. IPCC, 2023.
4) Prudham, Scott. "Pimping Climate Change: Richard Branson, Global Warming, and the Performance of Green Capitalism." *Environment and Planning A*, vol. 41, no. 7, 2009.
5) United Nations. *Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development*. United Nations, 2015.
6) United Nations Environment Programme. *Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication*. UNEP, 2011.
7) United Nations Environment Programme. *No Transition Without Justice: Strengthening Environmental Rule of Law for People and Planet*. UNEP, July 2026.
8) Riofrancos, Thea. *Extraction: The Frontiers of Green Capitalism*. W. W. Norton & Company, 2025.
9) World Commission on Environment and Development. *Our Common Future*. Oxford University Press, 1987.